

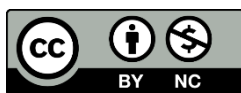
نگاهی به دو متن فارسی دوره قاجار درباره جنگ ژاپن و روسیه: بررسی مقایسه‌ای بحرالنفوذ و میکادونامه

سید آیت حسینی *

گروه زبان‌ها و ادبیات آسیای شرقی، دانشکده زبان‌ها و ادبیات خارجی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مشخصات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی موضوع: روابط بین‌الملل حوزه موضوعی: ایران، روسیه و ژاپن	در پژوهش‌های پیشین درباره نگاه ایرانیان به جنگ روسیه و ژاپن، آثاری برجسته شده است که ایرانیان دوره قاجار در جانب‌داری از ژاپن نوشته‌اند. در این مقاله، با مقایسه دو متن فارسی از دوران قاجار، نخست تلاش شده است تا تنوع و تشدید دیدگاه فارسی‌زبانان به جنگ روسیه و ژاپن به نمایش گذاشته شود؛ دوم، روند شکل‌گیری تصویر ذهنی ایرانیان از کشورها در دوران مدرن روشن‌تر شود. مؤلف بحرالنفوذ طرفدار روسیه است و با آوردن دلایل اقتصادی، فرهنگی و سیاسی، شکست روسیه در این جنگ را به ضرر ایرانیان ارزیابی می‌کند. او نقش انگلستان و سایر دولت‌های غربی را در بروز و طولانی‌شدن این جنگ، و در نهایت شکست روسیه، پررنگ می‌داند. از دید او، بهترین راه تقویت کشور، حمایت مردم از سلطان وقت است. در مقابل، سراینده میکادونامه که از فعالان جنبش مشروطه به‌شمار می‌آید، به جنگ روسیه و ژاپن از منظر مشروطه‌خواهی می‌نگرد. وی، روسیه را دشمن تاریخی ایران و انگلستان را بهترین الگوی کشورهای جهان می‌داند، و بر این باور است که تقویت کشور تنها از طریق استقرار حکومت مشروطه و گسترش علم و عدالت ممکن می‌شود. در مجموع، پدیدآورندگان هر دو اثر، در حمایت از قدرت‌های زهنه دیدگاه‌های افراطی و متضادی دارند و در برابر جنگ روسیه و ژاپن و پیوند آن با ایران، مواضعی کاملاً مخالف اتخاذ کرده‌اند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰	
واژگان کلیدی: بحرالنفوذ، روسیه، ژاپن، مشروطه، میکادونامه.	

ارجاع به این مقاله: حسینی س.ا. «نگاهی به دو متن فارسی دوره قاجار درباره جنگ ژاپن و روسیه: بررسی مقایسه‌ای بحرالنفوذ و میکادونامه». *مطالعات کشورها*. ۹(۴): ۱-۲۸. doi: <https://doi.org/10.22059/jcountst.2024.385186.1183>

وبگاه: <https://jcountst.ut.ac.ir> | رایانامه: jcountst@ut.ac.ir
 شابای الکترونیکی: ۹۱۹۳-۲۹۸۰ | ناشر: دانشگاه تهران

۱. مقدمه

۱.۱. هدف پژوهش

جنگ بین امپراتوری روسیه تزاری و امپراتوری ژاپن در نخستین سال‌های قرن بیستم میلادی یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین جنگ‌های تاریخ بشر تا آن زمان بود؛ تاجایی که برخی مورخان از آن با نام «جنگ جهانی صفر» یاد می‌کنند (Krebs, 2012). دلیل اصلی آغاز این جنگ توسعه‌طلبی دو کشور و رقابت بر سر تصاحب شبه‌جزیره کره و منطقه منچوری چین بود که با شکست روسیه به پایان رسید (Kim, 2006: 2). این جنگ در آن دوران نگاه جهانیان را به خود معطوف ساخت.

تا کنون پژوهشگرانی نظیر رجب‌زاده (۱۳۷۱، ۱۳۸۳)، هاگ‌هیگوچی (Haag-Higuchi, 1996)، نقی‌زاده و ذاکری (۱۳۹۷) و علی‌دی (۱۴۰۲) به تحلیل نگاه ایرانیان به این جنگ و به دو کشور ژاپن و روسیه در آن زمان پرداخته‌اند و اغلب چنین نتیجه گرفته‌اند که ایرانیان و همسایگان‌شان در این جنگ، با کشور ژاپن هم‌دل بوده‌اند و شکست روسیه را اتفاقی مثبت برای خود ارزیابی کرده‌اند. مسئله اصلی در پژوهش حاضر، ارزیابی این ادعا با استفاده از دو متن مهم دوره قاجار درباره جنگ روسیه و ژاپن است.

اهمیت پژوهش حاضر آن است که برخلاف رویکرد غالب در پژوهش‌های پیشین، نشان داده شده است که دیدگاه‌های فارسی‌زبانان به جنگ روسیه و ژاپن متکثر است و نمی‌توان آن را به حملیت مطلق از ژاپن تقلیل داد. همچنین، این پژوهش به روشن‌تر شدن روند شکل‌گیری تصویر ذهنی ایرانیان از کشورهای خارجی و تأثیر آن بر گفتمان‌های فکری و سیاسی مدرن کمک می‌کند. این تحقیق در عین حال درک عمیق‌تری از واکنش‌های روشنفکران ایرانی به رویدادهای بین‌المللی را شکل می‌دهد.

هدف مقاله حاضر آن است که با نگاهی تازه به دو متن مهم فارسی در دوره قاجار نشان دهیم که در بین دیدگاه‌های مطرح‌شده در متون فارسی این دوره درباره جنگ روسیه و ژاپن، تنوع و تشدّد وجود دارد و برخی ناظران این دوره پیروزی روسیه در این جنگ را به سود ایرانیان و سایر مسلمانان می‌دانسته‌اند و به نفع این مدعا استدلال می‌کرده‌اند.

روسیه از زمان سلطنت ایوان مخوف در قرن شانزدهم میلادی، سیاست توسعه‌طلبانه‌ای را در شرق اورال، سیبری و خاور دور دنبال کرده بود (Steinberg,

2008). از سوی دیگر، حکومت ژاپن نیز پس از آغاز اصلاحات می‌جی در سال ۱۸۶۸م، تلاش کرد تا افکار غربی، پیشرفت‌های فناوری و شیوه‌های جنگ مدرن را جذب کند تا هم‌تراز با قدرت‌های غربی شناخته شود. ژاپن لندکی پس از قدم‌نهادن در راه مدرنیته، به قدرتی امپریالیستی بدل شد و به گسترش طلبی فرامرزی چشم دوخت. از سال ۱۸۶۹ تا ۱۸۷۳م، بحث «سیکانرون»^۱ یا «بحث فتح کره» در میان نخبگان ژاپنی بالا گرفت. نخبگان دوره می‌جی ژاپن برای کره حق استقلال قائل نبودند و «عقب‌ماندگی» چین و کره نزد آن‌ها دلیلی بر حقارت این ملت‌ها بود و این به ژاپنی‌ها «حق» فتح این کشورها را می‌داد. بخش وسیعی از شهروندان ژاپن نیز خواهان ضمیمه کردن کره به ژاپن بودند و آن را از دولت خود مطالبه می‌کردند (Storry, 1979: 15-19).

نخستین جنگ بزرگ امپراتوری ژاپن پس از اصلاحات می‌جی، جنگ با چین بود که در سال‌های ۱۸۹۴ و ۱۸۹۵م رخ داد. این جنگ بر سر مسئله کنترل و نفوذ بر شبه‌جزیره کره تحت حکومت سلسله چوسون بود. از دهه ۱۸۸۰م به بعد، رقابت شدیدی میان چین و ژاپن برای نفوذ در کره وجود داشت. دربار پادشاه وقت کره نیز بین دو جناح اصلاح طلب طرفدار ژاپن و جناح محافظه کارتر طرفدار چین تقسیم شده بودند (Hwang, 2010: 132-133).

در سال ۱۸۹۷م، روسیه شبه‌جزیره لیانودونگ چین را اشغال کرد، قلعه و استحکامات پورت آرتور را ساخت و ناوگان اقیانوس آرام روسیه را در این بندر مستقر کرد. ژاپنی‌ها این اقدام را حرکتی ضدژاپنی تعبیر کردند (Jukes, 2002: 8). ژاپن در ۸ فوریه ۱۹۰۴م، به روسیه اعلان جنگ کرد. باین حال، سه ساعت قبل از آن و بدون هیچ‌گونه هشدار، نیروی دریایی امپراتوری ژاپن به ناوگان شرق دور روسیه در پورت آرتور حمله کرد. روسیه نیز هشت روز بعد به ژاپن اعلان جنگ کرد. از آن پس تا سپتامبر ۱۹۰۵م، ده‌ها نبرد زمینی و دریایی بزرگ و کوچک بین ژاپن و روسیه در گرفت که تقریباً در تمامی نبردها ژاپن پیروز میدان بود.

سرانجام، از ۵ سپتامبر ۱۹۰۵م، با میانجی‌گری تئودور روزولت، رئیس‌جمهور ایالات متحده، نشست‌هایی برای صلح در پورتسموث در نیوهمپشایر انگلستان برگزار شد که طی آن روسیه کره را به‌عنوان بخشی از حوزه نفوذ ژاپن به رسمیت شناخت و موافقت کرد که منچوری را تخلیه کند (Brun & Hersh, 1976: 36; Connaughton, 1988: 272).

1. Seikanron

در نتیجه این جنگ که تعداد کل تلفات هر دو طرف به‌طور کلی بین ۱۳۰,۰۰۰ تا ۱۷۰,۰۰۰ نفر تخمین زده می‌شود، مردم روسیه شکست کشور خود را نمادی از کاستی‌های حکومت خودکامه رومانوف‌ها تلقی کردند (Schimmelpenninck, 2005: 86).

در کشورهای همسایه روسیه- نظیر ایران، عثمانی، افغانستان، لهستان و فنلاند که با این کشور منازعه‌های ارضی داشتند- خبر شکست روسیه بازتاب وسیعی یافت. به‌طور مثال، در نشریه‌های امپراتوری عثمانی (بیشتر در استانبول و قاهره)، در مناطق ترک‌زبان قفقاز و در نشریه‌های فارسی (به‌ویژه مطبوعات فارسی چاپ استانبول، قاهره و کلکته) به این جنگ توجه بسیاری شد (Haag-Higuchi, 1996).

علاوه بر این ملت‌ها، فنلاندی‌ها و لهستانی‌ها که خاکشان ضمیمه قلمرو روسیه شده بود، همچنین اعراب و آفریقایی‌ها نیز به این خبر توجه بسیار نشان دادند. لهستانی‌ها حتی پا را از این نیز فراتر گذاشتند و فرستادگانی به ژاپن اعزام کردند تا برای عملیات‌های امنیتی در داخل امپراتوری روسیه با آن‌ها همکاری کنند (Palasz-Rutkowska, 2000: 126-133). حتی همان‌گونه که هیراما ذکر کرده است، پیروزی ژاپن بر روسیه بر مردم فیلیپین تحت حکومت ایالات متحده تأثیر عمیقی گذاشت و امیدهایی را برای کسب استقلال در آن‌ها بیدار کرد (Hirama, 2004). سرخی جنگ روسیه و ژاپن را عامل فعالیت ترک‌های جوان در عثمانی، جان‌گرفتن جنبش مشروطیت در ایران، تشکیل حزب کنگره در هند و یکی از عوامل انقلاب ۱۹۱۱ م چین می‌داند (سرخ، ۱۴۰۲: ۷).

طبق گزارش هاگ‌هیگوچی، در مدت جنگ روسیه و ژاپن مقاله‌ها و گزارش‌های پراکنده درباره وضعیت جنگ، به‌طور مداوم به زبان فارسی منتشر می‌شد. نشریه *حبل‌المتین* چاپ کلکته اخبار خود را با جزئیات منتشر می‌کرد و گزارش‌های ویژه‌ای را از این جنگ در شماره‌های سال‌های ۱۹۰۴ و ۱۹۰۵ م خود گنجاند. باوجود اینکه گزارش‌های منتشرشده در *حبل‌المتین* کلکته در حقیقت، گزارش‌های دست‌دومی بود که از مطبوعات بین‌المللی منتشره در مستعمرات بریتانیا وام گرفته شده بود، این گزارش‌ها همیشه نزد ایرانیان اعتبار داشت و حاوی اطلاعات دست اول تلقی می‌شد (Haag-Higuchi, 1996).

علاوه بر *حبل‌المتین*، اخبار جنگ در جراید دیگر فارسی‌زبان نظیر روزنامه‌های تربیت، ادب، حکمت، حدید و ندای وطن نیز منتشر می‌شود.

محمدعلی فروغی (ذکاءالملک) جوان یکی از دست‌اندرکاران روزنامه تربیت بود که اخبار جنگ را برای انتشار در روزنامه پدرش ترجمه می‌کرد. محمدعلی تهرانی کاتوزیان، ادیب و فرهنگ‌نویس اواخر دوره قاجار، در یادداشت‌های خود شادی مردم ایران را از شکست روسیه در جنگ با ژاپن چنین توصیف می‌کند: «در سر هر روزنامه [تربیت] شاید زیاده از سی نفر حاضر می‌گردیدند و در کوچه و بازار و خیابان‌ها قرائت می‌شد و همه می‌شنیدند و از شادی در پوست خود نمی‌گنجیدند» (به نقل از رجب‌زاده، ۱۳۸۳: ۲۵۷). خود فروغی البته از شکست روسیه خوشحال نیست و در یادداشت‌های روزانه خود پیروزی هریک از طرفین جنگ را به ضرر ایران می‌داند و معتقد است اگر روسیه غلبه کند، قدرتش بیشتر می‌شود و اگر شکست بخورد شرق دور را رها می‌کند و ایران و افغانستان را بیشتر مطمح نظر قرار خواهد داد (فروغی، ۱۳۸۸: ۱۶۶). البته، او نیز در مقلله‌های خود ترقی ژاپن‌ها را می‌ستاید.

نشریه *ندای وطن* نیز که در سال‌های مشروطه منتشر می‌شد، در آغاز جنگ ژاپن و روسیه به ستایش ژاپن می‌پردازد و حتی به نقل از نشریه‌ای انگلیسی‌زبان در کلکته هندوستان ادعا می‌کند که امپراتور ژاپن مسلمان شده است. اما، در پایان جنگ، وقتی ژاپن کره را تصاحب می‌کند، به انتقاد از ژاپن می‌پردازد و می‌گوید که ژاپن کره را «از چنگال دولت روس متخلص نمود، خودش به خیال بلعیدن او افتاد» (عابدی، ۱۴۰۲).

وقایع جنگ روسیه و ژاپن، علاوه بر روزنامه‌های آن زمان، در کتاب‌های نویسندگان فارسی‌زبان نیز انعکاس یافته است. عابدی (۱۴۰۲) و نقی‌زاده و ذاکری (۱۳۹۷) به برخی از این کتاب‌ها اشاره کرده‌اند.

زین‌العابدین مراغه‌ای در کتاب مشهور خود، *سیاحتنامه ابراهیم‌بیک*، در سال ۱۳۲۱ق، زبان به تحسین ملت ژاپن می‌گشاید و به ترقی چشمگیر این مردمان اشاره می‌کند و به ستایش سرداران و سپهسالاران ارتش ژاپن در جنگ با روسیه می‌پردازد. از دید زین‌العابدین مراغه‌ای ژاپنی‌ها مردمانی تیزهوش و عالم‌لند و این علم را در سایه مشروطیت به دست آورده‌اند (مراغه‌ای، ۱۳۵۷: ۱۳۸-۱۴۶).

جنگ روسیه و ژاپن آنچنان توجه حاکمان ایران را به خود جلب کرد که مظفرالدین شاه دستور داد تمامی اخبار این جنگ در قالب کتابی گردآوری شود. این کتاب را که *کتاب جنگ روس و ژاپون* نام دارد علی‌محمد مجیرالدوله در سال‌های ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۳ق به رشته تحریر درآورد و در آن تنها ترجمه اخبار

آورده شده است و از تعریف و تمجید از ژاپن خبری نیست (نقی‌زاده و ذاکری، ۱۳۹۷: ۹۹). همچنین، در کتاب *مرآت‌الوقایع مظفری* که تاریخ وقایع سلطنت مظفرالدین‌شاه است به کرات به اخبار جنگ روسیه و ژاپن نیز اشاره می‌شود (همان: ۱۲۶).

نخستین کتاب فارسی مستقل که به‌طور کامل به معرفی کشور ژاپن اختصاص دارد مملکت شمس طالع اثر ماطه‌وس خان ملیک‌یانس در سال ۱۳۲۲ق است. ماطه‌وس‌خان که از ارامنه همدان است در این کتاب کشور ژاپن و جغرافیا و فرهنگ و جامعه و سیاست آن را معرفی می‌کند. او دلیل تألیف این کتاب را وقوع جنگ روسیه و ژاپن و جلب‌شدن توجه جهانیان به کشور ژاپن عنوان می‌کند. او ژاپنی‌ها را مردمانی زحمتکش و هنردوست معرفی می‌کند. در زمان نگارش این کتاب هنوز جنگ روسیه و ژاپن به پایان نرسیده بود (ملیک‌یانس، ۱۳۹۶).

دو کتاب *بحرالفوائد* و *میکادونامه* نیز که در مقاله حاضر به تفصیل به آن‌ها خواهیم پرداخت در همین دوره، یعنی در سال‌های ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ق، به ترتیب در مشهد و کلکته انتشار یافته و در هر دو به جنگ روسیه و ژاپن پرداخته شده است. محمدخلیل ابن محمد هاشم دامغانی و محمدهادی دامغانی در سال ۱۳۲۳ق کتابی به نام *تاریخ چین* می‌نویسند و در جلد دوم آن به جنگ روسیه و ژاپن اشاره می‌کنند و ملت و امپراتور ژاپن را می‌ستایند و عدم دریافت غرامت از روسیه پس از پیروزی در جنگ را نشان نیک‌نفسی امپراتور ژاپن می‌دانند و ارباب جراید روسیه را مغرور و دروغگو خطاب می‌کنند (نقی‌زاده و ذاکری، ۱۳۹۷: ۱۰۰-۱۰۲).

عبدالرحیم طالبوف تبریزی نیز یک سال بعد، در کتاب خود، *مسائل‌الحیات*، به واقعه جنگ روسیه و ژاپن اشاره‌ای می‌کند. طالبوف دلیل ترقی ژاپن را علم و قانون می‌داند و معتقد است «ژاپن با تربیت ملت خود ره صد ساله را پیموده و با تصویب قانون اساسی مشروطه از وحشیان جدا شده و قله مدنیت را فتح نموده و قدرت از روح قانون گرفته و توانسته بر یک صحرا سپاه روس غلبه کند» (همان: ۱۲۹). طالبوف همچنین قانون اساسی ژاپن را به فارسی ترجمه کرده است. در همین سال، یعنی ۱۳۲۴ق، کاراپت اوانسیان کتاب *اجمال وقایع جنگ روس و ژاپن* را به رشته تحریر درمی‌آورد که نسخه خطی آن موجود است. اوانسیان در این کتاب برای تعلیم و تربیت در ژاپن اهمیت بسیار زیادی قائل است و معتقد است که ژاپن به هر موفقیتی که دست پیدا کرده است مرهون توجه به تعلیم و

تربیت بوده است. این نویسنده معتقد است جنگ روس و ژاپن درس بسیار بزرگی برای هر دو کشور و همین‌طور برای تمام ملل عالم شده است (همان: ۱۱۵-۱۱۷). در همان سال کتاب دیگری نوشته می‌شود که نویسنده عنوان آن را در دیباچه کتاب جنگ ژاپون و روس و تاریخ و جغرافیای ژاپون و کره و ملندشوری (منچوری) ذکر کرده است. عبدالوهاب الحسینی الفراهانی نویسنده این اثر در خاتمه کتاب توضیح می‌دهد که این اثر ترجمه نیست و حاصل گردآوری خود او از اخبار روزنامه‌های فرنگی و ایرانی و عربی است. نویسنده بر درایت امپراتور ژاپن و نقش او در ترقی ملت ژاپن و پیروزی این کشور بر روسیه تأکید بسیاری دارد (همان: ۱۱۷-۱۱۸).

حدود یک دهه بعد، یعنی در سال ۱۳۳۲ق، کتاب دیگری درباره این جنگ منتشر می‌شود به نام تاریخ اقصای شرق یا محاربه روس و ژاپن. میرزا باقرخان که معلم و مترجمی تبریزی است این کتاب دو جلدی را از روی کتاب هانری کالی فرانسوی و کتاب سفر روس و ژاپن فؤاد وثنایی بیک از ترکی استامبولی به فارسی ترجمه کرده است (همان: ۱۲۲-۱۲۶). این کتاب شرحی است بر جنگ روسیه و ژاپن. او سبب پیروزی ژاپنی‌ها را رشادت افسانه‌ای آن‌ها، نترسیدن از مرگ، میهن‌پرستی و علم دوستی عنوان می‌کند. عابدی (۱۴۰۲) این کتاب را به اشتباه تألیف میرزا باقرخان معرفی کرده است.

در سال ۱۳۳۶ق، کتاب مفصل دیگری درباره جنگ روسیه و ژاپن در کابل منتشر می‌شود با عنوان تاریخ محاربه روس و ژاپن. این کتاب پنج جلدی ترجمه کتاب سفر روسیه و ژاپن فؤاد وثنایی بیک است که مترجم آن، محمود طرزی، آن را از ترکی عثمانی به فارسی برگردانده است. این کتاب سرشار از اطلاعات فنی و نظامی در خصوص جنگ روسیه و ژاپن است (نقی‌زاده و ذاکری، ۱۳۹۷: ۱۳۲-۱۳۵).

حدود یک دهه بعد، یعنی در سال ۱۳۰۵ش، سپهبد محمد نخجوان (امیرموتق) کتابی را از منظر علوم نظامی برای استفاده محصلان مدرسه نظام ترجمه و تألیف کرده است که تاریخ نظامی جنگ روس و ژاپن نام دارد. او در این کتاب علاقه‌مند است که ایرانی‌ها از نظر نظامی ژاپن را الگوی خود قرار دهند (همان: ۱۳۵-۱۳۶).

علاوه بر کتاب‌های یادشده، بسیاری از روشنفکران و فعالان ایرانی در اوایل قرن بیستم میلادی در یادداشت‌ها و اشعار خود به جنگ روسیه و ژاپن پرداخته‌اند و در مقابل آن موضع گرفته‌اند. به‌طور مثال، ادیب‌الممالک فراهانی، شاعر دوره

مشروطه، نیز در چند شعر به کشور ژاپن اشاره می‌کند و تجدد و ترقی آن را می‌ستاید. او قصیده‌ای دارد که «به مناسبت جنگ روس و ژاپون و تهییج ایرانیان» سروده است و در آن علم و دانش را رمز پیروزی ژاپنی‌ها می‌داند: «خوشا به حال چنین ملت نجیب و غیور / که علم و دانش او را کمال استقصاست» (عابدی، ۱۴۰۲: ۱۲۶-۱۲۴). ملک‌الشعراى بهار و ادیب پیشاوری نیز از شاعرانی هستند که در آثار خود به پیشرفت‌های ژاپن و جنگ این کشور با روسیه پرداخته‌اند.

قهرمان‌میرزا سالور (عین‌السلطنه) نیز در یادداشت‌هایی که در روزنامه خاطراتش نوشته و در سال ۱۳۱۲ش منتشر شده است فتوحات ژاپن در جنگ با چین و روسیه را حاصل ۴۵ سال امنیت ژاپن می‌داند و حسرت می‌خورد که چرا ایران پادشاهی مثل امپراتور ژاپن ندارد. او ژاپن را «انگلیس مشرق‌زمین» می‌خواند (همان: ۷۹-۸۱). حاج‌حسینقلی تبریزی از ترقی‌خواهان ایرانی مقیم استانبول نیز در سال ۱۳۲۷ق در نامه‌ای که به «عموم هم‌وطنان غیور و وطن‌پرست» می‌نویسد تنها دلیل چیره‌شدن «قوم گمنام ژاپن» را بر «روسیه متکبر» علم می‌داند و بس (همان: ۱۴۸). احمد کسروی نیز در کتاب تاریخ مشروطه به جنگ روسیه و ژاپن اشاره می‌کند و معتقد است که ژاپنی‌ها در سایه مشروطه و تکان توده بدین جایگاه رسیده‌اند (کسروی، ۱۳۵۷: ۴۴).

برخلاف اغلب منابع معرفی‌شده، برخی روشنفکران و نویسندگان ایرانی نیز هستند که در جنگ روسیه با ژاپن با کشور روسیه هم‌دل بوده‌اند و پیروزی روسیه را به نفع مردم ایران و سایر مسلمانان منطقه دانسته‌اند. البته، ذکر این نکته نیز لازم است که برخی از این نویسندگان با سفارت کشور روسیه ارتباط نزدیکی داشته‌اند و یا سابقه اقامت یا تحصیل در روسیه دارند. به‌طور مثال، امان‌الله جهانبانی، از امیران ارتش ایران در اواخر دوره قاجار تا اواسط دوره پهلوی، نیز در خاطرات خود به جنگ روسیه و ژاپن پرداخته است. او که تحصیل کرده علوم نظامی در روسیه است، با کشور روسیه هم‌دلی بسیاری دارد و معتقد است که دولت تزاری تلاش کرده است از وقوع جنگ جلوگیری کند. اما، ملت ژاپن که «در تنگنای جزایر خویش در استیصال و اختناق بودند» عملیاتی خصومت‌آمیز را آغاز کردند. او دلیل شکست ارتش روسیه را چنین برمی‌شمارد: ۱. عیش و نوش افسران ارتش روس؛ ۲. پارتی‌بازی و سفارش در میان درجه‌داران روس؛ ۳. دانش کم نظامیان روس؛ ۴. بی‌قیدی و بی‌مسئولیتی کارمندان دولتی روس و حفظ‌نکردن اسرار دولتی (عابدی، ۱۴۰۲: ۱۴۲-۱۴۳).

ادیب پیشاوری، اما ژاپن و روسیه را در کنار انگلیس در یک اردوگاه قرار می‌دهد که هدف آن‌ها بلعیدن شرق و چپاول منابع کشورهای شرقی است (تاجر شیرازی، ۱۳۸۵: ۱۴)

در ادامه مقاله حاضر به معرفی تفصیلی دو اثر فارسی قاجاری درباره جنگ روسیه و ژاپن، یعنی *بحرالفوائد* و *میکادونامه*، خواهیم پرداخت و دیدگاه‌های آن‌ها را درباره این جنگ مقایسه خواهیم کرد.

۲. روش‌شناسی

برای انجام پژوهش حاضر، نخست متون قاجاری درباره جنگ روسیه و ژاپن گردآوری، مطالعه و دسته‌بندی شد. سپس، از میان آثاری که به‌طور مفصل به این جنگ پرداخته‌اند دو اثر انتخاب شد. *بحرالفوائد* که مؤلف آن با کشور روسیه هم‌دل است و پیروزی روسیه در جنگ را به نفع ایرانیان و مسلمانان می‌داند؛ و *میکادونامه* که از پیروزی ژاپن و شکست روسیه خرسند و راضی است. در ادامه این بخش این دو اثر و پدیدآورندگان آن‌ها را به‌اختصار معرفی می‌کنیم.

۱.۲. بحرالفوائد

بحرالفوائد اثر محمدیوسف مهاجر هروی، متخلص به ریاضی، است که در دوازده فصل (نسخه) تدوین یافته است. فصل دوازدهم «خاتمه کتاب در شرح حالات و محاربات دولتین روس و ژاپون» نام دارد و به‌طور کامل به جنگ روسیه و ژاپن اختصاص یافته است؛ هرچند در فصل‌های دیگر نیز به این جنگ اشاره می‌شود. این کتاب در تاریخ ۱۳۲۴ق/ ۱۲۸۵ش/ ۱۹۰۶م در دارالطباعة مبارکه مقدسه رضوی در شهر مشهد به‌شکل چاپ سنگی منتشر شده است. کتاب ۵۷۲ صفحه دارد و بخش آخر آن، یعنی «شرح حالات و محاربات دولتین روس و ژاپون»، از صفحه ۴۶۲ تا ۵۴۸ کتاب را شامل می‌شود و اشعار فراوانی دارد که سروده مؤلف است. عابدی (۱۴۰۲) از این کتاب ذکری به میان نیاورده است. نقی‌زاده و ذاکری (۱۳۹۷) به اختصار این کتاب را معرفی کرده‌اند، اما نام کتاب را به اشتباه *بیان‌الواقعه ضبط کرده‌اند*، در حالی که *بیان‌الواقعه* تنها عنوان فصل نخست کتاب است و نام اصلی کتاب *بحرالفوائد* است.

بسیاری از اطلاعاتی که مؤلف *بحرالفوائد* درباره ژاپن به‌دست می‌دهد همان اطلاعاتی است که ماطه‌وس ملک‌یانس (۱۳۹۶) در کتاب *مملکت شمس طالع آورده* است. نقی‌زاده و ذاکری (۱۳۹۷) معتقدند که احتمالاً مؤلف *بحرالفوائد* به

کتاب مملکت شمس طالع دسترسی داشته و از آن استفاده کرده است. طبق گفته محمد آصف فکرت هروی در مقدمه عین‌الوقایع، مؤلف کتاب بحرالفوائد محمدیوسف ریاضی هروی متولد سال ۱۲۹۰ق از قبیله ابدالی و از اهالی هرات افغانستان است. او در سال ۱۳۰۹ق، یعنی در ۱۹ سالگی، در پی وقوع جنگ هزاره، به همراه پدر به ایران می‌آید و تا پایان عمر در مشهد زندگی می‌کند. البته، سفرهایی به افغانستان و کشورهای دیگر کرده است که اطلاعات چندانی از آن در دست نیست. ریاضی طبق گفته خود، در ۱۶ سال پایانی عمر خود، یعنی تا سال ۱۳۳۵ق، رابطه خوبی با سفارت روسیه و با کنسولگری این کشور در مشهد داشته و از آن‌ها معاش (مستمری) ماهیانه دریافت می‌کرده است. ریاضی از هواخواهان محمدعلی شاه قاجار بوده و در خراسان به نفع او فعالیت‌هایی کرده است (ریاضی هروی، ۱۴۰۰: ۲۵-۳۲).

۲.۲. میکادونامه

میکادونامه را حسینعلی تاجرشیرازی، شاعر مشروطه‌خواه ایرانی، در سال ۱۳۲۳ق سروده است. میکادونامه مثنوی‌ای در بیش از دو هزار بیت است که در آن جزئیات جنگ روسیه و ژاپن توصیف شده است. حسینعلی تاجرشیرازی میکادونامه را در بحر متقارب (فعولن فعولن فعل) سروده است. دو سال بعد از سرایش این مثنوی، یعنی در سال ۱۳۲۵ق، این کتاب به کوشش جلال‌الدین حسینی (مؤیدالاسلام) در مطبعة جبل‌المتین (چاپخانه‌ای که روزنامه حبل‌المتین در آن چاپ می‌شد) در کلکته منتشر شده است. میکادونامه را مؤسسه میراث مکتوب در مهر ۱۳۸۵ش در قالب ویژه‌نامه مجله آینه میراث به اهتمام علی میرانصاری منتشر کرده است.

درباره زندگی حسینعلی تاجرشیرازی چیز چندانی نمی‌دانیم. همین قدر روشن است که متولد شیراز و مانند ریاضی هروی ساکن خراسان بوده است. طبق نظر میرانصاری در مقدمه میکادونامه، حسینعلی تاجرشیرازی هنگام سرودن این مثنوی احتمالاً در هند اقامت داشته است (تاجرشیرازی، ۱۳۸۵: ۱۴).

۳. بحث و بررسی

۱.۳. نگاه دو اثر به طرفین جنگ (ژاپن و روسیه)

مؤلف بحرالفوائد علاقه بسیاری به روسیه دارد و بی‌آنکه آن را پنهان کند، در سراسر کتاب این کشور را می‌ستاید. به‌ویژه پترکبیر، امپراتور مقتدر روسیه، را

پادشاهی دانا و خردمند می‌داند و دستاوردهای او را در تبدیل روسیه به قدرتی بلامنزاع برمی‌شمارد. او در توصیف نبردهای روس‌ها و ژاپنی‌ها آشکارا هواخواه روس‌هاست و دلآوری‌ها و ازجان‌گذشتگی‌های آن‌ها را با تفصیل و علاقه بیشتری شرح می‌دهد و معتقد است که اگر ژاپن پیروز جنگ شد، روس‌ها هم شجاعانه جنگیدند و اگر کشور دیگری به‌جای روسیه بود، حتی دو ساعت توان مقابله با ژاپنی‌ها را نداشت و به‌کلی نابود می‌شد (ریاضی‌هروری، ۱۲۸۵: ۴۶۴).

او در جای‌جای اثر خود به تعداد بیشتر نفرات ژاپن در جنگ و تعداد کشته‌های بیشتر ژاپنی‌ها و به دلآوری‌های روس‌ها اشاره می‌کند. هرچاکه روس‌ها در نبردی از ژاپنی‌ها شکست می‌خورند و عقب‌نشینی می‌کنند دلیل آن را تلاش برای حفظ جان انسان‌ها و جلوگیری از اتلاف نفوس ذکر می‌کند. مؤلف بحرالفوائد شیفته ژنرال کوراپاتکین، سپهسالار روس، است و او را نابغه‌ای نظامی می‌داند و در اختلاف نظر کوراپاتکین با سایر فرماندان روس، طرفدار کوراپاتکین است.

البته، مؤلف بحرالفوائد، طبق اظهار خود، حقوق‌بگیر کنسولگری روسیه است، اما وقتی مواجب او و چند نفر دیگر بعد از جنگ روسیه و ژاپن قطع می‌شود متوجه خیانت روس‌ها می‌شود و می‌نویسد: «پس باید انسان تنبیه شود از کردار و اعمال خود در همراهی غیرملت و خدمت به‌جز سلطان اسلام» (همان: ۴۸۰).

با اینکه مؤلف بحرالفوائد طرفدار روسیه است و دلآوری‌های روس‌ها را با تحسین بیشتری نقل می‌کند، هرگز به ژاپنی‌ها بی‌حرمتی نمی‌کند و آن‌ها را کوچک نمی‌شمارد و در سراسر کتاب از ملت ژاپن با احترام یاد می‌کند. او در آغاز به معرفی کشور ژاپن می‌پردازد و دوازده صفت و دو خصلت برای ژاپنی‌ها ذکر می‌کند: (۱) خیرخواه یکدیگرند و در غیاب و حضور، صمیماً ملیل به عزت و پیشرفت مقاصد هم هستند. (۲) ترک نفاق با هم و اتفاق کامل دارند. (۳) آحاد و افراد آن ملت را مآل‌اندیش هستند. (۴) بوالهوسی را عیب می‌دانند. (۵) نخوت و تکبر را کنار گذارده‌اند. (۶) حمیت و غیرت را پیشه کرده‌اند. (۷) عموماً سلطان کشور خود را واجب‌الاطاعت و نافذالحکم طلب هستند و برخلاف رأی دولت متبوعه خود اقدامی نمی‌کنند. (۸) گذران آن‌ها به عسرت و قناعت است. (۹) راحت‌طلب نیستند. (۱۰) به رشادت و شجاعت ممتاز هستند. (۱۱) به غیرملت و خارج مذهب خود مربوط نمی‌شوند. (۱۲) بیکارماندن و بی‌عاری بودن را خلاف انسانیت می‌دانند؛ همواره به کار خیر ملت و شغل آبادی مملکت خود مشغول هستند. علاوه بر این دوازده صفت، دو خصلت را نیز برای مردم ژاپن برمی‌شمارد:

مردمداری و مروت و رحم و انصاف و مهربانی در حق یکدیگر، و تبعیت صغار بر کبار و اطاعت رعیت به بزرگان ملت و رجال دولت (همان: ۴۶۵-۴۶۶).

مؤلف بحرالفوائد مهم‌ترین حسن و نقطه قوت ملت ژاپن و دلیل اصلی ترقی این کشور را اطاعت بی‌چون‌وچرای مردم از سلطان می‌داند و اعتقاد دارد مشکل ممالک اسلامی آن است که مردم سلاطینشان را دوست ندارند و به پادشاهان خود خیانت می‌کنند (همان: ۴۷۰).

این مؤلف مخالف حضور ژاپن در منچوری و کره است، اما از حضور روسیه در این کشورها حمایت می‌کند و حضور روسیه در چین و کره را موجب پیشرفت و آبادی این کشورها می‌داند. «راه‌آهن از سیبریا به سرحد شمال غربی منچوری به بنادر مذکوره متصل ساخت و در آبادی آن پرداخت و الحق خسارت زیاد و مخارج بی‌اندازه متحمل شد که در حقیقت بناهای روس ده مقلبل بر آبادی منچوری افزود» (همان: ۴۷۳).

وقتی ژاپنی‌ها شهر موکدن را فتح می‌کنند، توگو، ژنرال ژاپنی، به عیادت امیرالبحر روس می‌رود و با او ملاطفت می‌کند. مؤلف بحرالفوائد این کار جوانمردانه توگو را می‌ستاید، اما معتقد است که ژاپنی‌ها و ملل دیگر که اعمال درست انجام می‌دهند همه این کارها را از اسلام آموخته‌اند (همان: ۵۲۹-۵۳۰).

مؤلف میکادونامه، برخلاف مؤلف بحرالفوائد، به کشور روسیه نگاه مثبتی ندارد. نظر او به کشور روسیه بسیار آمیخته با احساسات است و در واقع همان احساس نفرت و کینه تاریخی مردم ایران در دوره قاجار به دولت تزاری روسیه است. او اضمحلال و ادبار و شکست دولت روسیه را از آرزوهای دیرینه خود برمی‌شمارد که از جوانی در انتظار دیدن آن بوده است.

او پس از شرح شکست روسیه از ژاپن این ابیات را می‌سراید: «مرا آرزو این بد از عمر خویش / که بینم چنین روزگاری به پیش // که دست خدایی برآید ز غیب / زند آنکه بر غیر گیرد به عیب // [...] به دل آرزوی جوانیم بود / به سر شوقی از زندگانیم بود // که مانم و بینم در این روزگار / چنین روز را و چنان کارزار» (تاجر شیرازی، ۱۳۸۵: ۹۳-۹۴). از دید او شکست روسیه از ژاپن تاوان ظلم روسیه به همسایگانش، از جمله ایران، است: «عجب نیست گر روس این سان شکست / که دل‌های بیچارگان را بخست» (همان: ۱۰۳).

شاید بتوان تنها وجه مشترک دو مؤلف در این زمینه را احترام هر دو به پترکبیر دانست. مؤلف میکادونامه نیز ابیاتی در بیان ترقی دولت روس از

خردمندی پترکبیر سروده است و تلاش‌های او را برای تربیت «ملتی وحشی» و رساندن آن‌ها به قافله تمدن می‌ستاید. اما از این اندوهگین است که روسیه مانند انگلستان به مشروطه دست نیافت و عدل و داد در آن جاری نشد: «اگر بودی او هم چو انگلیس / که بر عدل باشد هماره جلیس // نگشتی چنین دولتش پایمال / نبودی دگر دولتش را زوال» (همان: ۳۶).

مؤلف میکادونامه، برخلاف مؤلف بحر/فوائد که حضور روسیه در منچوری را مفید ارزیابی می‌کند و حمله ژاپن به این منطقه را نامشروع می‌داند، منچوری را ملک طلق ژاپن محسوب می‌کند. او در ابیاتی ذیل عنوان «تصحیح بر سبیل حکایت»، چین را به مادر و منچوری را به دختر این مادر تشبیه می‌کند و خاقان چین را پدر این دختر و امپراتور ژاپن را عموی او معرفی می‌کند. بنابراین، کشور ژاپن پسرعموی منچوری محسوب می‌شود و از آنجا که ازدواج دخترعمو و پسرعمو امری عادی است، منچوری را ملک شرعی ژاپن به حساب می‌آورد و به ژاپن حق می‌دهد که حضور روسیه را در منچوری تاب نیاورد و به آن حمله کند (همان: ۳۶).

۲.۳. نگاه دو اثر به دولت‌های غربی

نگاه مؤلف بحر/فوائد به کشورهای غربی - به خصوص فرانسه، آمریکا و انگلستان - بسیار منفی است و انگلستان را شرورترین دولت جهان می‌داند که به دنبال نابودی بلاد مسلمین است. از دید او عامل اصلی آغاز جنگ روسیه و ژاپن، طولانی شدن این جنگ و شکست روسیه، دول غربی و در رأس آن‌ها انگلستان است که روسیه را رقیب خود می‌دیدند.

از دید مؤلف بحر/فوائد، دولت انگلستان مایه ناآرامی و تنش در سراسر جهان است. او از زبان روسیه به انگلستان می‌گوید: «تو چرا گاه به کویت ملک عثمانی و گاه به جزیره کریت می‌تازی و نیز مسأله مقدونیا را بهانه می‌سازی؟ خلیج فارس را به انبار ذغال و سیستان را به سیورغال^۱ می‌خواهی؟ کمیسیون به کابل می‌فرستی و طلسم تبت را شکستی به ژاپون همراهی نمودی و به آفریقا دست تعدی گشودی» (ریاضی‌هروی، ۱۲۸۵: ۴۶۴-۴۶۵). همانجا در ادامه، ابیاتی می‌سراید و در آن‌ها انگلستان را تهدید می‌کند که اگر به بلاد مسلمین دست

۱. سیورغال نظام مالکیت فئودالی برای اداره و جمع‌آوری مالیات از دوره قراقویونلو تا دوره قاجاریه بوده است.

تعدی دراز کند، فرزندان رستم (ایرانیان و افغانستانی‌ها) او را از پای در خواهند آورد.

مؤلف بحرالفوائد با جزئیات شرح می‌دهد که وقتی ناوگان بالتیک روسیه به شرق دور رسید، از فرط خستگی از هم پاشیده بود، زیرا دول سه‌گانه انگلیس، آمریکا و فرانسه به آن‌ها آذوقه و آب و اجازه توقف و استراحت در میان راه ندادند. او دولت روسیه را به انتقام و تلافی تشویق می‌کند: «دولت و ملت روس آن سوءسلوک دول مدعی را باید سال‌های دراز فراموش نمایند تا تلافی کنند» (همان: ۵۲۲).

مؤلف بحرالفوائد یکی از علل شکست روسیه را درگیری آن کشور با شورش‌ها و اغتشاش‌های داخلی می‌داند و آن شورش‌ها و اغتشاش‌ها را نیز حاصل فتنه‌انگیزی انگلیس می‌خواند: «انگلیسی‌ها [...] آنچه توانستند در مخالفت روس زحمت و خسارت متحمل شده، اقدامات کردند. من جمله، از بدو اعلان جنگ، شب و روز را به هیجان اهالی در تمام صفحات روی زمین جد و جهد نمودند که بر ضد دولت روس فتنه و شورش روی دهد. تا آن‌چه خواستند از انتشارات و اشتهاارات مدبرانه خود در هر بلدی از بلاد عالم به مخالفت روس به‌جا آورند و محلی نملند که اغتشاش عظیمی بر ضد آسایش حال روس نداشته باشد» (همان: ۵۴۱).

او دولت‌های دیگر غربی، از جمله آمریکا، را نیز در این فتنه‌انگیزی انگلیسی‌ها شریک می‌داند: «دشمنان حقیقی او [روسیه] از قبیل دولتین انگلیس و امریک [آمریکا] و دیگران که سال‌ها انتظار ضعف حال و انقلاب احوال دولت و ملت روس را داشتند فوراً تخم شرارت به داخله کشورش کاشتند تا با انواع وسائل و اقدامات مختلفه سطوت و قدرت و شوکت آن ملت و دولت را از میان برداشتند و یاری و همراهی به خصم او کردند» (همان: ۴۶۳).

موضع مؤلف میکادونامه در این خصوص دقیقاً نقطه مقابل موضع ریاضی‌هروی است. او ستایشگر محض انگلستان است و انگلستان را بهترین و کامل‌ترین الگو برای کشورهای جهان می‌داند. سراینده میکادونامه مشروطه‌خواه است و یکی از دلایل علاقه او به انگلستان، وجود پارلمان و قانون مشروطه در این کشور است که به‌زعم او گسترش «عدل و داد» در آن را موجب شده است. البته، سراینده میکادونامه، مانند اغلب ایرانیان آن دوران، به کشورهای اروپایی نگاهی منفی دارد و این را در چندین جای مثنوی خود نشان می‌دهد. او که سفرهای مکرر به اطراف و اکناف ایران داشته است نگاهی دوقطبی به جهان دارد و

کشورهای اروپایی را در مقابل جهان شرق می‌بیند. اما، به طرز جالبی انگلستان در اروپای مورد نظر او جای ندارد و گویی کشوری جدا از قاره اروپاست. تاجرشیرازی تباهی شرق را محصول «پلتیک اروپ» (اروپا) می‌داند، اما مقصود او از اروپا فقط کشورهای روس و پروس و فرانسه است: «اروپاییان در حسد آمدند / شکاری صفت در صدد آمدند // رئیس فرنس و خداوند روس / دگر امپراطور ملک پروس // دو اسبه به میدان سپه تاختند / به دریا بسی کشتی انداختند (تاجرشیرازی، ۱۳۸۵: ۴۲).

او امپراتور ژاپن را می‌ستاید که با خردمندی به انگلستان دست دوستی داده و با انعقاد قرارداد اتحاد بین ژاپن و انگلستان، رشد و ترقی کشور خود را موجب شده است. انگلستان در جهان فکری تاجرشیرازی جایگاه ویژه‌ای دارد و کعبه آمال و آرزوهایش و مهد علم و خرد و عدل و داد محسوب می‌شود. از نگاه او، حضور دویست ساله انگلستان در هند نیز منشأ خیر و برکت بوده است و برای مردم هند تمدن و ترقی به همراه آورده است؛ دقیقاً همان طور که مؤلف بحرالفوائد حضور روسیه را در منچوری موجب آبادانی این منطقه می‌داند. «دو صد سال باشد که شد انگلیس / به هندوستان با تمامی جلیس // همه قوم را دانش آموخت او / همه پارگی‌هایشان دوخت او // ز وحشی‌گری‌شان برون برد او / به شهر تمدن درون برد او // بسی تربیت کرد و تعلیم داد / به داد و خرد پای دولت نهاد (همان: ۳۶).

تنها کشوری که از نظر سراینده میکادونامه هم‌پایه انگلستان و شایسته ستایش است آمریکا است. او آمریکا را نیز کشوری متمدن و باخرد می‌بیند که در هیچ فساد شریک نبوده است «بد آن باخرد دولت آمریکا / که هرگز به افساد نامد شریک // هماره سخن از خرد آورد / به نیکی همه کار بد آورد // ز علم و تمدن ز صنع و خرد / ز روی زمین گوی سبقت برد» (همان: ۹۷). او دلیل موفقیت آمریکا را وجود نظام جمهوری در آن کشور می‌داند: «چو امریک در وضع جمهور بود / به دانش همه کار مشهود بود» (همان: ۱۰۹).

۳.۳. نگاه دو اثر به رابطه روسیه با ایران

مؤلف بحرالفوائد که دوستدار روسیه و پترکبیر است، در بخش «بیان حالات ملت و دولت روس» وصایای پتر را نقل می‌کند (ریاضی‌هروی، ۱۲۸۵: ۴۷۷-۴۷۹). طبق ادعای مؤلف، این وصیتنامه چهارده ماده‌ای خلاصه نصایح پترکبیر به زمامداران آینده روسیه است. ریاضی‌هروی معتقد است که رفتار نادرستی که

حاکمان روسیه در ادوار بعدی در مقابل همسایگان خود و از جمله ایرانیان پیش گرفتند ناشی از فراموش کردن وصایای پترکبیر و عمل نکردن به نصایح اوست. این رفتارها خشم و ناراحتی مردم ایران را از روسیه موجب شده است: «بسیاری اوقات امناء و رجال دولت روس برخلاف آن قواعد و دستور پطر خارج از قوانین جاریه سلطنتی خود رفتار نموده‌اند و صدمات کلی دیده‌اند. من جمله [...] اعلان جنگ با دولت علیه ایران در عهد خاقان جنت‌مکان فتحعلی‌شاه طاب‌ثراه مایه عداوت و کینه مسلمانان گردید و بعد دو محاربه متعاقب با دولت علیه عثمانی باعث تغییر عموم ملت اسلامیان شده باطناً از ملت و دولت روس کبیده و رنجیده‌اند» (همان: ۴۷۸).

او معترف است که عموم ایرانیان و همسایگانشان از روسیه کینه به دل دارند؛ به حدی که از شنیدن خبر شکست روسیه در پوست خود نمی‌گنجیده‌اند: «در جنگ شرق اقصی هر وقت اظهار غلبه ژاپون می‌شد، اهالی ایران و عثمانی و افغانستان و غیره تماماً، سوای مؤلف، خوشنود گردیده بشاشت و وجد داشتند که گویا فتح و ظفر به ملت اسلام روی داده. و حال آن که روسیان اهل کتاب بودند و ژاپونیان مشرک بی‌کتاب و باید بدان ملاحظه مسلمین را همراهی و خوشنودی در فتوحات دولت و ملت روس می‌بود و نه به فتح ژاپون» (همان: ۵۴۳).

او معتقد است که اگر حاکمان روس به شیوه پترکبیر عمل می‌کردند، هرگز عداوتی بین ایرانیان و روس‌ها پیش نمی‌آمد و تأسف می‌خورد که عمال روسیه که در ایران مستقر بودند بنای بد رفتاری با ایرانیان را گذاشته‌اند و موجب خشم و کینه آن‌ها شده‌اند: «اتباع و مستخدمین روسی که اهالی ایران بودند از هر قبیل تعدیات و تکالیف شاقه به رعایای ایران مضایقه نمی‌کردند. لذا رفته‌رفته کینه دولت و ملت روس در قلوب اهالی جای گرفت ولی چاره جز سکوت و عرض حال به درگاه قاضی الحاجات نداشتند» (همان: ۵۴۳).

سراینده میکادونامه هم، مانند مؤلف بحرالفوائد، معتقد است که حکام روسیه به وصیت‌های پترکبیر عمل نکرده‌اند و اگر پیرو راه او می‌ماندند، روسیه گرفتار جنگ خارجی و دشمنان داخلی نمی‌شد: «اگر روس هم رسم پتر کبیر / نمی‌کرد مظموس و پنهان و زیر // نمی‌شد چنین کار و بارش خراب / نمی‌رفت کشتیش در قعر آب» (تاجر شیرازی، ۱۳۸۵: ۳۷). باین حال، او روسیه زمان خود را دشمن ایران می‌بیند که شکست‌ها و خسارت‌های فراوانی را به ایران تحمیل کرده است. بنابراین، از نظر او شکست روسیه در جنگ با ژاپن و وقوع انقلاب‌ها و

شورش‌های داخلی نتیجهٔ نفرین و آه ملت‌های مظلوم تحت ستم روسیه است: «ولی چون به مردم ستم پیشه کرد / همه بیخ ویران از آن تیشه کرد // دل خلق را خسته و ریش کرد / همه خلق را دشمن خویش کرد // چو آزرده شد قلب مردم تمام / همی خواستند از خدا انتقام» (همان: ۳۷).

یکی از اهداف تاجر شیرازی از سرودن *میکادونامه* آگاه‌ساختن مردم ایران به این نکته است که هنوز می‌توان شکست‌های تحمیل‌شده از سوی روسیه را جبران کرد و برای این کار دیر نشده است. مردم ایران می‌توانند انتقام ظلم‌های پیشین را از روسیه بگیرند و برای این کار لازم است که از خواب غفلت بیدار شوند و کشور ژاپن را الگوی خود قرار دهند: «از این خواب اگر هوشیار آمدند / پی نام و ناموس و کار آمدند // کنون هم‌چنو روزگار نخست / توان کرد بشکسته‌ها را درست // نه ما کم ز ژاپون و آن مردمیم / چرا در ترازوی عزت کمیم» (همان: ۴۸).

۴.۳. نگاه دو اثر به مشروطه

مؤلف *بحرالفوائد* در اثر خود به‌طور مستقیم به وقایع مربوط به نهضت مشروطه در ایران اشاره نمی‌کند و دربارهٔ آن موضع نمی‌گیرد؛ اما، همان‌طور که در مقدمه اشاره شد، از هواخواهان محمدعلی‌شاه و طرفدار روسیه بوده و نگاه مثبتی به جنبش مشروطه نداشته است. با این حال، در *بحرالفوائد*، بارها به وقایع داخلی روسیه در سال ۱۹۰۵م و شورش‌ها و اعتصاب‌های مردم این کشور اشاره می‌کند و به این خیزش‌ها نگاهی بسیار منفی دارد.

او در توصیف این وقایع «مشروطه‌طلبی» را صفتی نکوهیده و منفی برای توصیف انقلابیون روسیه به‌کار می‌برد: «شورشیان روس به هوای سلطنت مشروطه و خرابی دودمان جلیله امپراطوری آن حرکات وحشیانه را می‌نمودند» (ریاضی‌هروی، ۱۲۸۵: ۵۳۶). ریاضی‌هروی معترضان انقلاب روسیه را بلواییان، اشرار، نیهیلیست و نظایر آن می‌خواند و آن‌ها را عامل انگلیس می‌داند.

«مشروطه» اما، برخلاف *بحرالفوائد* که به آن نمی‌پردازد، یکی از اصلی‌ترین کلیدواژه‌های *میکادونامه* است و بارها در این مثنوی تکرار شده است. تاجر شیرازی دلیل پیروزی ژاپن و روسیه و قدرت انگلستان را در جهان تن‌دادن به قانون مشروطه می‌داند. از دید او مشروطه به گسترش علم و دانش و تجدد و ترقی و عدل و داد منجر می‌شود و اساساً یکی از اصلی‌ترین انگیزه‌های او برای سرودن *میکادونامه*، آگاهی‌دادن به مردم ایران دربارهٔ مزایای مشروطه و روحیه‌دادن به مشروطه‌طلبان ایرانی است. او این انگیزه را بارها در جای‌جای شعر خود ذکر

می‌کند: «نبی را چو باشد به شورای کار / دگر نیست شه را از آن ننگ و عار // هر آن شه که شوری پسند آمدش / ورا سلطنت بی‌گزند آمدش // چو مشروطه شد پایه سلطنت / فرونی دهد مایه سلطنت // ز مشروطه‌گی گشت ژاپون بزرگ / که شد چیره بر همچو خصمی سترگ // ز مشروطه‌گی دولت انگلیس / به هر نقطه خاک باشد جلیس // چنین گشته پاینده اندر عباد / که مشروطه‌گی شرط عدل است و داد» (تاجر شیرازی، ۱۳۸۵: ۱۱۶).

۵.۳. نگاه دو اثر به دلایل آغاز جنگ

از دید مؤلف بحرالفوائد، روسیه در منطقه منچوری و شبه‌جزیره کره حاضر شده بود و مشغول احداث زیرساخت‌های بسیار نظیر خطوط راه‌آهن و تلگراف در این مناطق بوده است. ژاپن به‌طور ناگهانی برای کوتاه‌کردن دست روسیه و تصاحب این سرزمین‌ها به نیروهای روسیه حمله می‌کند. البته، پیش از حمله، سفیر ژاپن در پترزبورگ در نامه‌ای به وزیر خارجه روسیه درخواست‌هایی مطرح می‌کند که روشن است پاسخ روسیه به این درخواست‌ها منفی خواهد بود. حق داشتن ژاپن در اصلاح امور داخلی و نظامی دولت کره یکی از این درخواست‌هاست. «از این تکالیف ژاپون واضح است که مقصود او قطع روابط پلتیکی و سیاسی روس در شرق اقصی بود. زیرا به محض قبول روس این تکالیف را، بایستی کوریا بالتمام در تحت نفوذ و قبضه اقتدار ژاپون واقع گردد» (ریاضی‌هروی، ۱۳۸۵: ۵۳۶).

او بارها به این مسئله اشاره می‌کند که روسیه راضی به جنگ نبوده و نیکلای دوم، امپراتور نیک‌نفس این کشور، شخصی صلح‌طلب بوده است. از اینکه در زمان آغاز جنگ نفرات و تجهیزات نظامی روسیه در منچوری چندان زیاد نبوده است نتیجه می‌گیرد دولت روس «مهیا به این جنگ نبوده و قصد محاربه نداشته‌اند» (همان: ۴۸۷).

البته، به اعتقاد مؤلف بحرالفوائد، منازعه‌های ارضی صرفاً دلیل ظاهری آغاز جنگ روسیه و ژاپن است. دلیل اصلی آغاز این جنگ دسیسه‌های دول غربی، به‌ویژه انگلستان، بوده است که حکومت ژاپن را فریفته و ترغیب به آغاز جنگ کرده است. ریاضی‌هروی معتقد است روسیه و انگلیس در نقاط بسیاری از جمله هندوستان تعارض منافع داشتند و انگلیس توان رویارویی نظامی را با روسیه نداشته است. بنابراین، ژاپن را به جنگ با روسیه وامی‌دارد و آن را حمایت می‌کند: «لهدا، [انگلیس] از راه تدبیر و مآل‌اندیشی، در صدد چاره برآمد و رشته اتحاد را با شرقیون محکم ساخت و به دفع بلای عظیم غربیون پرداخت. بدین وسیله که

دولت جوان جنگجوی ژاپون را فریفته نمود و به آگاهی و اطلاع آن دولت افزود و خود را رفیق شفیق و خیرخواه به خرج داد و حرکات و نفوذ دولت روسیه را به انواع وسایل و لطایف الحیل ضدمقاصد و مخالفت ملل چین و ژاپون در انظار عموم جلوه گر و منتشر داشت و اعلیٰ حضرت میکادو را ترغیب و تحریص در ممانعت پیش قدمی روس به شرق اقصی نمود» (همان: ۴۸۷).

میکادونامه شعری حماسی است که بیشتر محتوای آن به توصیف پراحساس رشادت‌ها و دلاوری‌های نظامیان ژاپنی اختصاص یافته است. از این رو، در قیاس با بحر/فوائد، کمتر به استدلال می‌پردازد و بیشتر از منظر احساسی به این جنگ می‌نگرد. همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، به گفتهٔ این کتاب، منطقهٔ منچوری متعلق به ژاپن است؛ همان‌طور که دخترعمو به پسرعمو تعلق دارد. از این رو، حملهٔ ژاپن به نیروهای روسی مستقر در منچوری دفاع مشروع محسوب می‌شود.

تاجر شیرازی در ابیات ذیل عنوان «آغاز مناقشهٔ روس و ژاپون» شرح می‌دهد که روسیه به‌عنوان نیروی اشغالگر خارجی، دست به اشغال منچوری زده است و این مسئله نگرانی حکومت و مردم چین را موجب می‌شود. در این میان، امپراتور ژاپن احساس مسئولیت می‌کند و به فکر چاره می‌افتد: «که میکادو آن پادشاه بزرگ / کز او شد چنین نام ژاپون سترگ // چو دیدی چنو حال خاقان چین / که شد روزگارش تبه این چنین // زهر سوی گرگش زده بر رمه / پریشان شده گوسفندان همه [...] بسی امتیاز و بسی اقتدار / گرفتند پنهان و هم آشکار // بسی بندر از خاک چین شد به باد / در خانه هر سر به دشمن گشاد» (تاجر شیرازی، ۱۳۸۵: ۴۹).

میکادو (امپراتور ژاپن) پس از مشاهدهٔ نابسامانی چین، نخست با دولت انگلیس پیمان اتحاد می‌بندد. سپس، با خرید و تولید ادوات جنگی، به تجهیز و به‌روزرسانی ارتش خود می‌پردازد: «چو این عهد و پیمان شدی استوار / مضاعف شدی هر دو را اعتبار // سپس شاه ژاپون تدارک نمود / همه کار پیکار و جنگ آزمود // ز اسباب بحر و بر اندر نبرد / فراهم شدش آنچه درخواست کرد» (همان: ۵۰).

امپراتور ژاپن، پس از آماده‌ساختن ارتش خود، از طریق سفیر خود در پترزبورگ به امپراتور روسیه پیام می‌دهد و از او می‌خواهد نیروهای خود را از منچوری بیرون ببرد: «رها کن تو منچوریا را به چین / تأمل مکن در عمل بیش از این // که ناگه تو را روبه جنگ آورم / همه خاک منچور چنگ آورم» (همان: ۵۱).

امپراتور متکبر روسیه، پس از دریافت پیام ژاپن، از اینکه کشور کوچکی مانند ژاپن چنین نامه‌ای را به دربار روسیه فرستاده است، خشمگین می‌شود و هیچ وقعی به آن نمی‌نهد؛ جنگ روسیه و ژاپن این چنین آغاز می‌شود: «چه این نامه را امپراطور روس / بدید و بغرید مانند کوس // که ژاپون کجا و چنین نامه‌ها / چرا تند راند چنین خامه‌ها // مگر رفته از هوش و فکر و خرد / که بر ما چنین نامه سخت آورد // کجا او بود هم‌ترازوی ما / کجا او شود مرد بازوی ما // نه وقعی بدین نامه بگذاشت او / نه پاسخ بدو هیچ پنداشت او» (همان: ۵۲).

۶.۳. دلایل جانبداری از یکی از طرفین جنگ

ریاضی هروی در بحرالفوائد، از همان ابتدا روشن می‌سازد که در جنگ روسیه و ژاپن، هواخواه روسیه است و پیروزی روسیه در این جنگ را به سود مسلمانان و ایرانیان می‌داند و از شکست روسیه ناخشنود است. او شرح می‌دهد که روزی با جمعی در محضر حاج میرزا حبیب‌الله مجتهد بوده‌اند که خلاصه تلگراف‌های اخبار جنگ به دستشان رسیده است. این خبرها از پیروزی ژاپن در نبرد لیائویانگ حکایت داشته است. همه حضار از خبر شکست روسیه مشعوف شده و برای نصرت ژاپن دعا کرده‌اند. ریاضی هروی که با نظر جمع مخالف بوده است زبان در خیرخواهی دولت روس می‌گشاید و ادعا می‌کند که پیروزی روسیه در این جنگ به نفع ایرانیان و مسلمانان است و برای این ادعای خود دوازده دلیل مختلف می‌آورد. برخی از این دلایل اقتصادی، برخی سیاسی و برخی دیگر مذهبی و فرهنگی است (ریاضی هروی، ۱۳۸۵: ۴۷۸-۴۷۹). در ادامه، دلایل مؤلف بحرالفوائد را برای جانبداری از روسیه به‌طور خلاصه ذکر می‌کنیم.

۱. مؤلف بحرالفوائد در دلیل اول، صادقانه اعتراف می‌کند که حقوق‌بگیر کنسولگری روسیه است و باید پاس نمک روس‌ها را نگاه دارد.
۲. حضور روسیه برای توازن قوا با انگلستان در منطقه ضروری است. اگر روسیه تضعیف شود، ایران، عثمانی و افغانستان صحنه تاخت‌وتاز انگلستان خواهند شد.
۳. در صورت شکست کامل روسیه از ژاپن، رونق پارچه‌ها و سایر کالاهای ایرانی از بین می‌رود و مشتری‌ها کم و هزینه حمل‌ونقل کالا با راه آهن و کشتی افزایش می‌یابد و خسارت مالی به مردم ایران وارد می‌شود.
۴. بسیاری از اجناس تولید کارخانه‌های روسیه نظیر قند، نفت، شمع، شکر، کاغذ و پارچه در بازارهای ایران و کشورهای دیگر اسلامی رواج دارد و شکست روسیه در جنگ، گران و نایاب شدن این کالاها را موجب می‌شود.

۵. در کشور پهناور روسیه، مسلمانان بسیاری زندگی می‌کنند و بیم آن می‌رود که در صورت شکست روسیه در جنگ و وقوع اغتشاش‌های داخلی، جان مسلمان بسیاری، به‌ویژه در قفقاز و آسیای میانه، به خطر افتد.
۶. اگر روسیه در جنگ شکست نخورد و دستش از آسیای دور قطع نشود، مشغول پیش‌روی و فعالیت در چین و کره خواهد بود و برای دست‌اندازی به سرزمین‌های اسلامی نظیر ایران مجال کمتری خواهد یافت.
۷. اگر روسیه در نبرد با ژاپن پیروز می‌شد، سایر کشورهای غربی نظیر فرانسه، آلمان و انگلیس نیز در رقابت با روسیه در شرق دور حضور بیشتری می‌یافتند و توجهشان به شرق آسیا معطوف می‌شد و کشورهای ایران، عثمانی و افغانستان بری از طمع و دخالت اجانب می‌شد.
۸. در سپاه روسیه تعداد زیادی از سربازان مسلمان از اهالی قفقاز و آسیای میانه حضور داشتند و از این حیث پیروزی روسیه در این جنگ پیروزی برادران دینی ما بود.
۹. طولانی‌شدن جنگ، به افزایش فشاری مالی بر دولت روسیه می‌انجامید و دولت روسیه ناگزیر مالیات‌ها را به‌شدت افزایش می‌داد و بخشی از بار این افزایش بر دوش شهروندان مسلمان روسیه می‌افتاد.
۱۰. پول برخی کمپانی‌ها و بازرگانان روسیه برای خرید کالاهای ایرانی و افغانستانی مساعده داده می‌شد. طولانی‌شدن جنگ و ضعیف‌شدن روسیه و در نتیجه قطع‌شدن این مساعده به ورشکستگی برخی تجار ایرانی و افغانستانی منجر می‌شد.
۱۱. روسیه توانسته بود برخی طوایف یاغی را که به راهزنی و غارت شهرها می‌پرداختند تحت انقیاد خود درآورد. با شکست روسیه در جنگ و ضعیف‌شدن این دولت، این طوایف دوباره سر به شورش برمی‌دارند و شهرهای مسلمانان نیز از گزند آنها در امان نخواهد بود.
۱۲. چندین هزار نفر از مسلمانان در داخل ایران و خارج از این کشور، از جمله خود مؤلف، حقوق‌بگیر دولت روسیه هستند و ضعیف‌شدن روسیه در اثر جنگ به قطع حقوق این افراد منجر خواهد شد.

سراینده میکادونامه، برخلاف مؤلف بحرالفوائد، در این جنگ کاملاً طرفدار ژاپن است. او از یک‌سو دلایلی برای علاقه خود به شکست روسیه می‌آورد؛ و از سوی دیگر دلایلی برای علاقه به پیروزی ژاپن در این جنگ دارد. همان‌طور که

پیش‌تر گفتیم، نفرت و کینه تاجرشیرازی از روسیه همان نفرت و کینه تاریخی ملت ایران از روسیه تزاری است که در چندین مرحله پاره‌هایی از خاک ایران را از آن جدا ساخته است. او نیز طبق گفته خود، از جوانی آرزوی دیدن شکست و تحقیر روسیه را داشته است.

از دیگر سو، تاجرشیرازی حکومت ژاپن و امپراتور آن را به دلیل تصمیم‌های خردمندانه می‌ستاید، نظیر اهمیت‌دادن به آموزش و پرورش و علم و دانش، تن‌دادن به قانون مشروطه، روی آوردن به صنایع و کارخانه‌های مدرن، احداث زیرساخت‌هایی نظیر راه‌آهن و کشتی‌سازی، نوسازی ارتش، خروج از انزوا و اتحاد با انگلستان (تاجرشیرازی، ۱۳۸۵: ۳۸-۴۱).

ظهور کشوری آسیایی که با تلاش و کوشش با کشورهای غربی هم‌ترازی می‌کند برای کسانی مانند تاجرشیرازی بسیار نویدبخش و امیدبخش بوده است، زیرا همان‌طور که گفتیم، ژاپن را به‌مثابه الگویی دست‌یافتنی برای ایران می‌دیده‌اند: «به تاریکی جهل بود آسیا / که اینان کشیدند هر گوشه پا // کنون آسیا را چو نور خرد / به تابش منور کند رده‌رد // [...] در این آسیا ملک‌ها بس خراب / که یا مرده اهلش و یا رفته خواب // کنون خلق را وقت بیداری است / چو مستی است این وقت هشیاری است» (همان: ۵۲). با توجه به امیدی که سراینده میکادونامه به ژاپن بسته است، طبیعی است که با تمام وجود خواهان پیروزی ژاپن و شکست روسیه در این جنگ باشد.

۷.۳. دلایل پیروزی ژاپن و شکست روسیه

مؤلف بحرالفوائد در پایان اثر خود به‌طور مفصل به دلایل شکست روسیه از ژاپن می‌پردازد و می‌کوشد این شکست را از دید خود تحلیل و توجیه کند (ریاضی‌هروی، ۱۳۸۵: ۵۳۷-۵۴۰). از نظر او عامل شکست روسیه دوازده علت و دو کسر (کمبود) بوده است که به‌طور مفصل آن‌ها را شرح می‌دهد. علاوه بر این دلایل، ریاضی‌هروی معتقد است پیروزی ژاپن در جنگ مرهون دوازده امداد و دو امتیاز است که در ادامه شرح علل شکست روسیه، به شرح این امدادها و امتیازها می‌پردازد (همان: ۵۴۰-۵۴۴). در ادامه به‌طور خلاصه دلایل شکست روسیه و پیروزی ژاپن را از دیدگاه مؤلف بحرالفوائد بیان می‌کنیم.

علل شکست روسیه:

۱. تکبر و غرور دولتمردان روسیه که نگاه تحقیرآمیز به ژاپن داشتند و آن‌ها را دست‌کم می‌گرفتند؛

۲. دودستگی و نفاق بین رجال روس و رقابت‌ها و حسادت‌های بین آن‌ها؛
  ۳. ناآگاهی دولت روسیه از توان نظامی و لجستیکی ژاپن؛
  ۴. ضعف اطلاعاتی دولت روسیه و بی‌اطلاع آن‌ها از قصد ژاپن برای حمله؛
  ۵. دوربودن محل نبرد از پایتخت روسیه و محل استقرار بخش اصلی نیروی دریایی این کشور، یعنی دریای بالتیک؛
  ۶. ناآشنایی نظامیان روسیه با جغرافیای شرق آسیا و عادت نداشتن آن‌ها به اقلیم این مناطق؛
  ۷. کمبود تعلیمات نظامی در بین نیروهای ارتش روسیه و استفاده از سربازان غیرحرفه‌ای و تعلیم‌ندیده؛
  ۸. وقوع شورش‌ها و اغتشاش‌های شدید در شهرهای مختلف روسیه و عدم موفقیت دولت روسیه در افزایش میزان مالیات؛
  ۹. دخالت‌ها و فتنه‌انگیزی‌های دولت‌های غربی، به‌خصوص انگلستان و کمک‌های سیاسی و نظامی آن‌ها به ژاپن؛
  ۱۰. هم‌دل نبودن فرماندهان جنگی روسیه و اختلاف و مخالفت آن‌ها با یکدیگر؛
  ۱۱. به‌روز نبودن تسلیحات نظامی روسیه و عدم استفاده آن‌ها از سلاح‌های جنگی نوین ساخت کشورهای غربی؛
  ۱۲. خیانت‌های برخی مسئولان دولتی و نظامی روسیه که ستون پنجم دشمن عمل می‌کردند.
- علاوه بر این علت‌های دوازده‌گانه، مؤلف بحر/فوائد دو کمبود برای سپاه روسیه برمی‌شمارد:
۱. کمبود نیروی نظامی روسیه در خاور دور. تقریباً در تمامی نبردها تعداد نیروهای ارتش ژاپن بسیار بیشتر از روسیه بود.
  ۲. ناتوانی دولت روسیه در تهیه آذوقه و مهمات و ارسال آن‌ها به جبهه‌های خاور دور.

در کنار این دلایل که در پایان اثر ذکر شده است، مؤلف در سرتاسر اثر نیز بر این نکته تأکید می‌کند که دلیل اصلی شکست روسیه در جنگ حمایت‌های نظامی، سیاسی و اطلاعاتی دولت‌های غربی از کشور ژاپن بود و اگر این حمایت‌ها نبود، ژاپن هرگز به‌تنهایی به شکست روسیه موفق نمی‌شد.

- همچنین، ریاضی‌هروی پس از بیان علل شکست روسیه، به دوازده امدادی اشاره می‌کند که ارتش ژاپن در این جنگ از آن‌ها بهره‌مند بوده است:
۱. اتفاق و اتحاد ملت ژاپن و همراهی قلبی آن‌ها با امپراتور و حکومت خود؛
  ۲. حمایت نظامی دولت آمریکا از ژاپن در طول جنگ؛
  ۳. انعقاد پیمان اتحاد دولت ژاپن با دولت انگلستان به اقتضای وقت؛
  ۴. کمک مردم و حکومت چین به نظامیان ژاپنی در طول جنگ با روسیه؛
  ۵. دلیری، تهور و ازجان‌گذشتگی نظامیان ژاپنی؛
  ۶. سادگی و قناعت‌پیشگی نظامیان ژاپنی و دوری آن‌ها از تجملات؛
  ۷. دشمنی و کینه ملل روی زمین به کشور روسیه؛
  ۸. ارتباط محرمانه برخی مسئولان و نظامیان روسیه با ژاپنی‌ها؛
  ۹. وقوع اغتشاش‌های گسترده در شهرهای سراسر روسیه؛
  ۱۰. نفاق بین مسئولان و نظامیان روسیه که مایل به شکست دیگری بودند؛
  ۱۱. نزدیکی کشور ژاپن به محل نبرد و برتری عددی آن‌ها؛
  ۱۲. دعای خیر مسلمانان که اغلب خواهان شکست روسیه بودند.

مؤلف بحرالفوائد، علاوه بر این دوازده امداد، دو امتیاز نیز برای ژاپن در این جنگ برمی‌شمارد:

۱. کامل بودن تعلیمات نظامی افسران و سربازان ژاپنی؛
۲. استفاده ژاپنی‌ها از تسلیحات باکیفیت و جدید.

سراینده میکادونامه، برخلاف مؤلف بحرالفوائد، در اثر خود به‌طور منسجم و مستدل، به بیان دلایل شکست روسیه و پیروزی ژاپن نمی‌پردازد. اما، در ابیات پراکنده و مختلف، گاه به اظهارنظر در این خصوص می‌پردازد. از نظر تاجر شیرازی، دو مؤلفه توجه به علم و دانش و مشروطیت برتری ژاپن را بر روسیه در این جنگ باعث شده است. توجه به علم‌آموزی به تربیت نسلی آگاه در ژاپن منجر شده و تن‌دادن به حکومت مشروطه به گسترش عدل و داد و در نهایت کسب رضایت ملت انجامیده است؛ همین ژاپن را در موقعیتی برتر نسبت به روسیه قرار داده است. به اعتقاد او، اگر روسیه نیز مانند انگلیس مشروطه را برقرار می‌ساخت و عدل و داد را در کشور برقرار می‌کرد، هرگز به چنین شکستی دچار نمی‌شد: «اگر بودی او هم چو انگلیس / که بر عدل باشد هم‌اره جلیس // نگشتی چنین دولتش پایمال / نبودی دگر دولتش را زوال» (تاجر شیرازی، ۱۳۸۵: ۳۶).

از سوی دیگر، ظلم و ستمی که روسیه در حق ملت‌های مختلف و پیروان ادیان گوناگون رواداشته موجب شده است که این ملت‌ها دست به دعا بردارند و از خدا شکست و ذلت روسیه را بخواهند. «ولی چون به مردم ستم پیشه کرد / همه بیخ ویران از آن تیشه کرد // دل خلق را خسته و ریش کرد / همه خلق را دشمن خویش کرد // چو آزرده شد قلب مردم تمام / همی خواستند از خدا انتقام» (همان: ۳۷).

او در پایان مثنوی خود ادعا می‌کند که اگر روسیه نیز مشروطه را بپذیرد و به گسترش عدل و داد بکوشد، می‌تواند اعتبار و قدرت اولیه خود را به دست آورد و خسارت‌های شکست را جبران کند: «اگر باز مشروطه شد دولتش / فزون گردد آن قدرت و قوتش // چه دولت به مشروطگی شد قرار / فزون گردد از اولش اعتبار // همان دم شود ظلم و جور از میان / عدالت شود عام بر بومیان // چه شاه و رعیت شریک همند / هماهنگ چون نی به زیر و بم‌اند» (همان: ۱۱۵).

۴. نتیجه‌گیری

در پژوهش‌هایی که پیش‌تر درباره نگاه ایرانیان به جنگ روسیه و ژاپن انجام شده بود، بر جانبداری ایرانیان و به‌طور کلی مسلمانان از ژاپن و شادی آن‌ها از شکست روسیه تأکید شده است. در پژوهش حاضر نشان دادیم که در متون فارسی دوره قاجار در نگاه به این جنگ تنوع و تشدّد وجود دارد. از میان این متون دو اثر بحرالفوائد و میکادونامه بررسی و با هم مقایسه شد. در این دو اثر، از دو منظر کاملاً متفاوت و متقابل به جنگ روسیه و ژاپن نگریسته شده است.

نتایج این بررسی نشان داد که مؤلف بحرالفوائد با کشور روسیه هم‌دل است و به این کشور نگاهی بسیار مثبت دارد. او شکست روسیه را در این جنگ به زیان ایرانیان و مسلمانان می‌داند و برای این مدعی خود دوازده دلیل اقتصادی، سیاسی و فرهنگی می‌آورد. به باور او، روسیه تمایلی به آغاز جنگ نداشته و برای جلوگیری از کشته‌شدن انسان‌ها به صلح تن داده است. او پترکبیر، بنیان‌گذار امپراتوری روسیه، را انسانی نیک‌نفس و صالح می‌داند و برخی کج‌روی‌های حکومت‌های بعدی روسیه را به دلیل عمل نکردن به وصایای پترکبیر معرفی می‌کند.

از نظر او، دولت‌های غربی و در رأس آن‌ها انگلیس، عامل ناآرامی و نابسامانی در سراسر جهان هستند. در نظر او انگلستان ژاپن را برای حمله به روسیه تحریک کرده و عامل طولانی‌شدن جنگ نیز بوده است. همچنین، یکی از دلایل اصلی

شکست روسیه در این جنگ نیز حمایت‌های نظامی، سیاسی و اطلاعاتی انگلستان، آمریکا و فرانسه از ژاپن بوده است. مؤلف بحرالفوائد به مشروطه نگاه مثبتی ندارد و شورشیان روسیه را عده‌ای مشروطه‌خواه معرفی می‌کند. از نظر او، یکی از بزرگ‌ترین مزیت‌های کشور ژاپن این است که همه‌آحاد ملت حامی و پشتیبان امپراتور خود هستند، درحالی‌که در ممالک اسلامی مردم از سلاطین خود حرف‌شنوی ندارند.

سراینده میکادونامه، از سوی دیگر، در مقایسه با مؤلف بحرالفوائد، به جنگ روسیه و ژاپن و مسائل مربوط به آن نگاهی کاملاً متفاوت و حتی متضاد دارد. او با ژاپن هم‌دل است و ژاپنی‌ها را می‌ستاید و از شکست روسیه در جنگ مسرور است. از نظر او، روسیه دشمنی دیرین برای همسایگان خود، از جمله ایران، است و همه مردم ایران که از روسیه کینه به دل دارند خواهان شکست این کشور در جنگ با ژاپن بوده‌اند. انگلستان اما، از دید او مدینه فاضله است و همه کشورهای برای پیشرفت باید رابطه‌ای حسنه با این کشور داشته باشند و آن را الگو قرار دهند.

سراینده میکادونامه از فعالان جنبش مشروطه ایران است و به جنگ روسیه و ژاپن نیز از دید یک مشروطه‌خواه می‌نگرد و «مشروطه» کلیدواژه اصلی مثنوی اوست. از نظر او، دلیل اصلی پیشرفت کشورهای نظیر آمریکا، انگلستان و ژاپن تن دادن به قانون مشروطه و تأسیس مجلس شورا بوده است. در سایه ایجاد مشروطه، عدل و داد در این کشورها گسترش یافته است و حاکمان تصمیم‌های خردمندانه گرفته‌اند و به ارتقای کیفی و کمی آموزش و نشر علوم پرداخته‌اند. او همین مسیر را برای ایران نیز تجویز می‌کند. در نظر او، اگر در ایران نیز مشروطه برقرار شود و کشور به سوی عدالت و ترویج علم برود، می‌تواند دشمنان بزرگی مانند روسیه را شکست دهد.

پدیدآورندگان دو اثر مانند بسیاری از رجال و روشنفکران دیگر دوره قاجار در جانبداری از دو دولت روسیه و انگلیس راه افراط را پیش گرفته‌اند. مؤلف بحرالفوائد روسیه را می‌ستاید و انگلستان را شیطنی خبیث می‌بیند. سراینده میکادونامه روسیه را دشمنی دیرین می‌پندارد و لندن را مدینه فاضله محسوب می‌کند.

این پژوهش درک ما را درباره نگاه فارسی‌زبانان دوره قاجار به مسئله جنگ روسیه و ژاپن عمیق‌تر و دقیق‌تر می‌سازد و روند شکل‌گیری تصویر ذهنی ایرانیان را از کشورهای جهان در دوران مدرن روشن‌تر می‌سازد. پژوهش‌های بیشتر در

متون دوره قاجار درباره مسائل بین‌الملل، تاریخ «مطالعه کشورها» در ایران را روشن تر خواهد ساخت و به درک ما از سیر شناخت ایرانیان از جهان کمک خواهد کرد.

تعارض منافع

این مقاله مشمول هیچ گونه تعارض منافع نیست.

اصول اخلاقی

نویسنده در انتشار این مقاله، به‌طور کامل از اخلاق نشر، از جمله سرقت ادبی، سوءرفتار، جعل داده‌ها یا ارسال و انتشار دوگانه پرهیز داشته است؛ منفعت تجاری در این راستا وجود ندارد. این مقاله حاصل تحقیقات خود نویسنده است و اصالت محتوای آن را اعلام داشته‌اند. تألیف این مقاله به هوش مصنوعی داده نشده است.

دسترسی به داده‌ها

در صورت نیاز به اطلاعات بیشتر در خصوص نحوه تجزیه و تحلیل داده‌ها در این مقاله، با نویسنده مسئول مکاتبه فرمایید.

منابع

- تاجر شیرازی ح. (۱۳۸۵). میکادونامه. به اهتمام میرانصاری ع. ضمیمه فصلنامه آیین میراث. دوره جدید ۴ (ضمیمه ۹). مرکز پژوهشی میراث مکتوب با همکاری دانشگاه مطالعات خارجی اوساکا.
- رجب‌زاده ه. (۱۳۸۳). ژاپن، دیروز و امروز. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری مرکز بین‌المللی گفت‌وگو تمدن‌ها.
- (۱۳۷۱). «جنگ روس و ژاپن به روایت ایرانیان». آینده. فروردین تا شهریور (۶): ۹۱-۱۰۵.
- ریاضی هروی، می. (۱۴۰۰). عین‌الوقایع؛ تاریخ افغانستان در سال‌های ۱۲۰۷-۱۳۲۴ ق. به کوشش فکرت هروی م.آ. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- (۱۲۸۵). بحرالفوائد. مشهد: دارالطباعة مبارکه مقدسه رضوی (چاپ سنگی).
- سرخی م. (۱۴۰۲). جنگ روسیه و ژاپن، ۱۹۰۴ تا ۱۹۰۵ نخستین جنگ مدرن در جهان. تهران: آرمان رشد.
- عابدی ک. (۱۴۰۲). منتخبی از ژاپنیات ایرانیان در عصر تجدد. تهران، جهان کتاب.
- فروغی م.ع. (۱۳۸۸). یادداشت‌های روزانه از محمدعلی فروغی (به کوشش ایرج افشار). تهران:

انتشارات کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
 کسروی ا. (۱۳۵۷). تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر.
 مراغه‌ای ز. (۱۳۵۷). سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ. به کوشش مؤمنی م.ب. تهران: نشر اندیشه.
 ملیکیان م (۱۳۹۶). مملکت شمس طالع یا دولت ژاپون. تصحیح، تحشیه و تعلیقات دنیانور ا.
 تهران: سفیر اردهال.
 نقی‌زاده م، ذاکری ق. (۱۳۹۷). ژاپن‌شناسی در ایران؛ بررسی سیر شناخت ایرانیان از ژاپن.
 تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.

- Abedi K. (2023). *Selected Japanese Studies by Iranians in the Age of Modernity*. Tehran: Jahan-e Ketab. [in Persian]
- Brun H, Hersh J. (1976). *Socialist Korea: A Case Study in the Strategy of Economic Development*. New York, NY & London, UK: Monthly Review Press.
- Connaughton RM. (1988). *The War of the Rising Sun and the Tumbling Bear: A Military History of the Russo-Japanese War 1904–5*. London, UK: Routledge.
- Foroughi MA. (2009). *Daily Notes of Mohammad Ali Foroughi* (Afshar I, Ed.). Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Haag-Higuchi R. (1996). "A topos and its dissolution: Japan in some 20th-century Iranian texts". *Iranian Studies*. 29(1-2): 71-83.
- Hirama Y. (2004). *The World History Changed by the Russo-Japanese War: One Century of the "Samurai"-nation Japan*. Tokyo: Fuyo Shobo. [in Japanese]
- Hwang KM. (2010). *A History of Korea*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- Jukes G. (2002). *The Russo-Japanese War 1904–1905*. Essential Histories series. Wellingborough, UK: Osprey Publishing.
- Kasravi A. (1978). *The History of the Iranian Constitutional Revolution*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Kim SS. (2006). *The two Koreas and the Great Powers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krebs G. (2012). "World War zero? Re-assessing the global impact of the Russo-Japanese War 1904-05". *The Asia-Pacific Journal*. 10(21): 2. <http://www.jstor.org/stable/20620667>.
- Maragheh'i Z. (1978). *The Travelogue of Ebrahim Beyg*. Mo'meni MB. (Ed). Tehran: Nashr-e Andisheh. [in Persian]
- Malikyans M. (2017). *The Country of the Rising sun, or the Government of Japan*. Corrected, annotated, and commented by Danianour A. Tehran: Safir Ardehal. [in Persian]
- Naghizadeh M, Zakeri G. (2018). *Japanology in Iran: A study of the Evolution of Iranian Perceptions of Japan*. Tehran: Alhoda International Publishing. [in Persian]
- Palasz-Rutkowska E. (2000). "Major Fukushima Yasumasa and his influence on the Japanese perception of Poland at the turn of the century". In Edström B. (Ed.). *The Japanese and Europe: Images and Perceptions* (pp. 223-240). Japan Library.
- Rajabzadeh H. (2004). *Japan, Yesterday and Today*. Tehran: Cultural Studies Publication in cooperation with the International Centre for Dialogue Among Civilizations. [in Persian]
- (1992). "The Russo-Japanese War as narrated by Iranians". *Ayandeh*. 6(Spring-Summer), 91-105. [in Persian]
- Riazi Heravi MY. (2021). *Ayn al-Waqaye': The History of Afghanistan in the Years 1207-1324 AH*. Fekrat Heravi MA. (Ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications in cooperation with Sokhan. [in Persian]
- (1906). *Bahr al-Fawa'id*. Mashhad: Sacred Razavi Publishing House

- (Lithograph). [in Persian]
- Schimmelpenninck van der Oye D. (2005). "The immediate origins of the war". *The Asia-Pacific Journal*. 3(12): 1-15.
- Sorkhi M. (2023). *The Russia-Japan War, 1904 to 1905: The first Modern War in the World*. Tehran: Arman Roshd. [in Persian]
- Steinberg JW. (2008). "Was the Russo-Japanese War World War Zero?". *The Russian Review*. 67(1): 1-7. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9434.2007.00470.x>.
- Storry R. (1979). *Japan and the Decline of the West in Asia, 1894-1943*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Tajer Shirazi H. (2006). *Mikadonameh*. Miransari A. (Ed.). Supplement to *Ayeneh Mirath Quarterly*. New Series 4(Supplement 9). Research Center for Written Heritage in cooperation with Osaka University of Foreign Studies. [in Persian]

آماده انتشار